

Μ. Γ. Βαρβούνης

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΕΡΒΙΚΕΣ ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ
ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ***

* Ανακοίνωση στο Ελληνοσερβικό Συμπόσιο «Η Ελληνική και η Σερβική παιδεία κατά τον 18ο και 19ο αιώνα», (Κομοτηνή, 24-26 Μαΐου 1996).

Η σχετική έρευνα έχει αποδείξει ότι η παροιμία είναι ένα πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο είδος του έντεχνου λαϊκού λόγου, που επιδέχεται πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις¹. Τα είδη του παροιμιακού λόγου, καθώς συμπυκνώνουν την πείρα του λαού, μεταδίδουν μια συλλογική εμπειρία και μια κοινωνική αγωγή, που προέρχεται από μακροχρόνια παρατήρηση και πρακτική. Από την άποψη αυτή η αντίληψη ότι οι παροιμίες περιέχουν τη λεγόμενη «λαϊκή σοφία» είναι μάλλον δικαιολογημένη.

Στο πλαίσιο αυτό, οι παροιμίες εμπλέκονται στη διαδικασία της παραδοσιακής παιδαγωγικής, στις διεργασίες δηλαδή μαθητείας που προσδιορίζουν τη μορφή του παραδοσιακού πολιτισμικού συστήματος και τη συνέχισή του, από γενιά σε γενιά². Μέσα από τις παροιμίες μεταδίδονται αξίες και πρακτικές, νοοτροπίες και συμπεριφορές, που αποσκοπούν στο να καθοδηγήσουν τα νεαρότερα, κατά κανόνα, μέλη της κοινωνίας προς αυτά που είναι γνωστά ως παραδοσιακές αξίες.

Είναι γνωστό ότι την ανθρώπινη παρουσία και συμπεριφορά, μέσα σε μια παραδοσιακή κοινότητα, ρυθμίζουν μια σειρά από κανόνες, με καθοριστική και απαραβάτη ισχύ. Οι κανόνες αυτοί συχνότατα εκφράζονται με παροιμίες, οι οποίες λειτουργούν έτσι ως μέσα μετάδοσης, στις νεότερες κατά κανόνα γενιές, παραδοσιακά καθορισμένων νοοτροπιών και συμπεριφορών. Ορισμένες παρατηρήσεις στο παροιμιολογικό αυτό υλικό, που μορφοποιήθηκε κυρίως κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, εποχές ακμής του παραδοσιακού πολιτισμού των βαλκανικών λαών, επιχειρούνται στη συνέχεια.

Τη βάση δεδομένων αποτελούν πολυάριθμες σερβικές παροιμίες, μεταφρασμένες πρόσφατα³, καθώς και οι αντίστοιχες τους ελληνικές. Όπως έχει

1. Πρβλ. Αρ. Ν. Δουλαβέρας (επιμ.), *Η παροιμιολογική και παροιμογραφική εργογραφία του Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, Αθήνα 1994, σσ. 501-502.

2. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρθούνης, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, Αθήνα 1994, σσ. 53-54 σημ. 20.

3. Από τις συλλογές Μ. Γ. Μερακλής, *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (συγκριτική εξέταση)*, Αθήνα 1988, και Αρ. Κεσόπουλος-Φ. Τότσας, *Παροιμίες των βαλκανικών λαών*, Θεσσαλονίκη 1989.

από πολύ καιρό εύστοχα παρατηρηθεί, οι παροιμίες των βαλκανικών λαών γενικότερα, ειδικότερα δε οι ελληνικές και οι σερβικές, παρουσιάζουν αξιοπαρατήρητες ομοιότητες, τόσο στις ιδέες που εκφράζουν, όσο και στις εικόνες που χρησιμοποιούν. Αυτό συνήθως αποδίδεται στις κοινές, ελληνικής συνήθως καταγωγής⁴, καταβολές του παραδοσιακού πολιτισμού αυτών των λαών, αλλά και στις κοινές συνθήκες κάτω από τις οποίες έζησαν, στα πλαίσια της βυζαντινής, αρχικά, και της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατόπιν. Η γεωγραφική γειτονία και οι συχνές εμπορικές και οικονομικές επαφές αυτών των λαών αποτελούν έναν ακόμη ισχυρό παράγοντα για την ερμηνεία των κοινών ή των παρόμοιων στοιχείων των παροιμιών τους.

Η έννοια της παραδοσιακής παιδαγωγικής, της μετάδοσης δηλαδή παραδοσιακών αξιών και συμπεριφορών που καθορίζουν και προσδιορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, έχει, οπωσδήποτε, έναν ευδιάκριτο κοινωνικό προσανατολισμό. Πρόκειται για αρχές κοινωνικής συνύπαρξης, που περιχαρακώνουν το ανθρώπινο κοινωνικό σύστημα, νουθετώντας τα μέλη του και εκπαιδεύοντάς τα, ώστε να ενταχθούν σ' αυτό⁵.

Ο χαρακτήρας αυτός προσδιορίζει τόσο την έκφραση όσο και τις εικόνες των παροιμιών μας, στον ελληνικό και τον σερβικό λαό. Παρατηρείται, καταρχήν, στις παροιμίες αυτές, ευρύτατη χρήση εικόνων και σκηνών από τον κόσμο των ζώων, ιδίως των οικόσιτων, που είναι γνωστός και αναγνωρίσιμος από τους αγροτικούς πληθυσμούς, κύριους φορείς των παραδοσιακών πολιτισμικών μορφωμάτων. Στα ζώα αποδίδονται ανθρώπινες σκέψεις και ανθρώπινα χαρακτηριστικά, ο κόσμος τους αντιμετωπίζεται ως μια διαφορετική εκδοχή της ανθρώπινης κοινωνίας⁶. Στιγματίζονται έτσι ανθρώπινες συμπεριφορές, όπως η κακία, η υποουλιότητα, η τσιγκουνιά κ.λπ., ενώ δίνονται και υποδείγματα συμπεριφοράς που θεωρούνται αποδεκτά, αξιομνημόνευτα και προβλητέα.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν και για τον κόσμο των φυτών, ή γενικότερα για τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, που εντάσσονται σε μια παρόμοια προοπτική. Τα παραδείγματα του φυσικού κόσμου⁷ δεν ανταποκρίνονται σε φυσικές του ιδιότητες ή, κι όπου ανταποκρίνονται, τις χρησιμοποιούν προσπαθώντας να εικονογραφήσουν ανθρώπινες συμπεριφορές.

4. Βλ. ενδεικτικά Γ. Α. Μέγας, «Ο λεγόμενος κοινός βαλκανικός πολιτισμός», και σε γαλλική μετάφραση «La civilisation dite balcanique», *Λαογραφία* 25 (1967), σσ. 418-468, με ανάλυση αυτών των ελληνοκεντρικών ιδεών.

5. Ιω. Μαφταντώνης, *Το ηρωϊκόν ήθος των Ελλήνων από εθνοψυχολογικής απόψεως*, Αθήνα 1978, σσ. 114 και εξ.

6. Παρόμοια αντιμετώπιση διαπιστώνεται κάποτε και στα παραμύθια: βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα 1993, σσ. 75-76.

7. Μ. Γ. Μερακλής, *Παροιμίες...*, ό.π., σσ. 35, 64, 91, για να αναφερθούν ορισμένες μόνο αντίστοιχες σερβικές παροιμίες. Αρ. Ν. Δουλαβέρας, ό.π., σσ. 84-86.

Σε ορισμένες παροιμίες η εικόνα προέρχεται από ανθρώπινα παραδείγματα· εκεί οι άνθρωποι μνημονεύονται περισσότερο ως ρόλοι τυποποιημένοι και λιγότερο ως αυτοτελείς υπάρξεις. Ενδιαφέρει τον λαό ο κοινωνικά προσδιορισμένος άνθρωπος, με τον ιδιαίτερο ρόλο του στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος, που του υπαγορεύει και συγκεκριμένη συμπεριφορά. Συνήθως μάλιστα, αυτοί οι ρόλοι είναι οικογενειακοί⁸ ή οικονομικοί. Στην πρώτη περίπτωση, οι κάθε είδους κοινωνικές σχέσεις προβάλλονται στην περίπτωση της οικογένειας, που προσλαμβάνεται ως αρχετυπική ομάδα της όλης κοινωνικής δομής· οι άνθρωποι αγαπιούνται σαν αδέρφια ή μισούνται σαν νύφη με πεθερά. Στη δεύτερη περίπτωση, οι οικονομικές δυνατότητες⁹ ενός ανθρώπου προσδιορίζουν την κοινωνική του θέση και, κατά συνέπεια, τη συμπεριφορά του, που είναι ωστόσο τυπική ανάλογης συμπεριφοράς και άλλων κοινωνικών ομάδων, αλλά και των μελών τους.

Στο ίδιο πλαίσιο τοποθετούνται και οι παροιμίες που χρησιμοποιούν ανθρώπινες δραστηριότητες ως υποδείγματα. Εδώ έχουμε απλές και καθημερινές πράξεις, συστατικά στοιχεία της καθημερινής ζωής: ζύμωμα, γεωργικές εργασίες, πράξεις και χειρονομίες. Με τη χρησιμοποίησή τους θεμελιώνεται και η μεταφορική λειτουργικότητα της παροιμίας, αφού οι απλές αυτές πράξεις προβάλλονται σε άλλες συνθετότερες, παρέχοντας και πάλι διδακτικά υποδείγματα συμπεριφοράς. Και πάλι λειτουργεί ο κανόνας του παροιμιακού λόγου, κοινός τόσο στις ελληνικές όσο και στις σερβικές παροιμίες, ότι το πρώτο σκέλος της μεταφοράς πρέπει να είναι αναγνωρίσιμο, ώστε το δεύτερο σκέλος να αφομοιώνεται και να γίνεται κατανοητό, και ως θεωρητική αρχή αλλά και ως πράξη.

Τυπικά πρόσωπα-σύμβολα παρατηρούνται και στις ελληνικές και στις σερβικές παροιμίες που εξετάζονται εδώ. Ο γύφτος και ο Τούρκος¹⁰, ο γέρος και η γριά¹¹, ο καλόγερος, ο Εβραίος¹² και ο άρχοντας έχουν μια ορισμένη συμπεριφορά, που θεωρείται τυπική της καταγωγής, της ηλικίας και της κοινωνικής τους θέσης. Αυτό άλλωστε παρατηρείται ευρύτερα στον έντεχνο λαϊκό λόγο, όπου παρόμοια πρόσωπα είναι μάλλον τυπικά, έχουν δηλαδή

8. Πρβλ. Δ. Σ. Λουκάτος, «Η παροιμία για την κενόδοξη σύζυγο ή: Ας με λένε Υπουργίνα», *Λαογραφία* 18 (1960), σσ. 497-520.

9. Πρβλ. Αρ. Ν. Δουλαβέρας, *ό.π.*, σσ. 77-80, με ανάλυση μελετών του Δ. Σ. Λουκάτου, οι οποίες μάλιστα παρατίθενται στη συνέχεια, σσ. 433 και εξ.

10. Δ. Σ. Λουκάτος, «Sujets et elements communs d'expérience et de sagesse populaires, dans les proverbes grecs et bulgares», *Πρακτικά Α΄ Ελληνοβουλγαρικού Συμποσίου «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις»*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 39-45. Επίσης Π. Χιδίρογλου, *Εθνολογικοί προβληματισμοί από την Τουρκική και Ελληνική παροιμιολογία*, Αθήνα 1987, με πλήθος παραδειγμάτων.

11. Αρ. Ν. Δουλαβέρας, *ό.π.*, σσ. 34, 165, 166.

12. Αρ. Ν. Δουλαβέρας, *ό.π.*, σσ. 43, 125, 214.

μια προκαθορισμένη συμπεριφορά και έναν ορισμένο ρόλο¹³. Στις παροιμίες που εξετάζονται εδώ οι ρόλοι αυτοί χρησιμοποιούνται για να χρωματιστούν ως αποφευκτέα ή επιθυμητά υποδείγματα ζωής που προβάλλονται κατόπιν, στα όρια του παραδοσιακού κοινωνικού συστήματος.

Ορισμένες παροιμίες έχουν ιστορικά προσδιορισμένη καταγωγή. Αποτελούν δηλαδή ελληνικές ή σερβικές αποδόσεις-διασκευές αρχαίων ελληνικών και βυζαντινών παροιμιών¹⁴, που και στην αρχική μορφή τους είχαν το ίδιο διδακτικό-παιδαγωγικό περιεχόμενο. Από την άποψη αυτή το παροιμιολογικό υλικό που εξετάζουμε εμφανίζει μια διαχρονική παρουσία, γενικότερο άλλωστε χαρακτηριστικό του παροιμιακού λόγου, που εδώ πρέπει να εκληφθεί και ως απόδειξη παρόμοιων εξελίξεων στον ελληνικό, αλλά και τον βαλκανικό, στο βαθμό που επηρεάζεται απ' αυτόν, παραδοσιακό πολιτισμό.

Η αλληγορία κυριαρχεί στις παροιμίες μας. Οι κοινωνικές συνθήκες, στις οποίες ανταποκρίνονται, προβάλλονται μεταφορικά για να εντυπωθούν στον ακροατή και να τον διδάξουν. Στη μεταφορική αυτή λειτουργία εναπόκειται και η κοινωνικά διδακτική διάσταση του παροιμιακού λόγου, η παιδαγωγική του δηλαδή υφή, που εξετάζεται εδώ. Αλλά η μεταφορική αυτή λειτουργία οριοθετεί, ταυτοχρόνως, και το φαινόμενο που ορίζουμε ως ποιητική υφή του παροιμιακού λόγου, και του παραδοσιακού πολιτισμού γενικότερα¹⁵. Η ενδιάθετη αυτή ποιητικότητα ενισχύει τον παιδαγωγικό ρόλο των παροιμιών του ελληνικού και του σερβικού λαού, καθώς χρησιμοποιεί ο παροιμιακός λόγος την ίδια αυτή βασική αρχή που χρησιμοποιείται στη βάση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τη χρήση δηλαδή παραδειγμάτων και εικόνων, που μεταφορικά και αλληγορικά ανάγονται στην πραγματικότητα, ώστε να διδάξουν διά του παραδείγματος, εικονογραφώντας ταυτοχρόνως, με έντονα μάλιστα χρώματα, το γεγονός ή την κατάσταση που περιγράφουν.

Ίσως είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στοιχεία παραδοσιακής παιδαγωγικής δεν υπάρχουν σε γνωμικά, αλλά μόνο σε παροιμίες και παροιμιόμυθους¹⁶. Υπάρχουν δηλαδή στα είδη εκείνα του παροιμιακού λόγου που χρησι-

13. Χαρακτηριστική η περίπτωση της γριάς, για την οποία βλ. και Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Η γραία ως προδότης εις δημόδεις νεοελληνικάς παραδόσεις», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 17 (1964), σσ. 3-7. Ο ίδιος, «Die alte Frau als Verräterin in einigen neugriechischen Volkssagen», *Λαογραφία* 22 (1965), σσ. 527-530.

14. Ως παράδειγμα βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Παροιμίες...*, ό.π., σ. 70: «Το μπεόπουλο είναι μπεόπουλο και δίχως γρόσι, / ο γάιδαρος είναι γάιδαρος και μες στο χρυσάφι», για την αρχαία μορφή της οποίας βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Συλλογή παροιμιών εκ σαμιακού χειρογράφου», *Πλάτων* 41 (1989), σ. 51 και *CPG* 2, σ. 202.

15. Για το θέμα βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαογραφία και ποίηση στο έργο του Κύπρου Χρυσάνθη*, Λευκωσία 1995, σσ. 7-11, με τη σχετική βιβλιογραφία, σσ. 36-38.

16. Για το είδος αυτό βλ. Δ. Σ. Λουκάτος, *Νεοελληνικοί παροιμιόμυθοι*, Αθήνα 1978. Για τις σχέσεις των παροιμιόμυθων με άλλα είδη λαϊκού λόγου βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ευτράπελες διηγή-*

μπορούν κατέξοχην μεταφορικά την εικόνα, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, τα στοιχεία της παραδοσιακά καθορισμένης συμπεριφοράς μεταδίδονται από γενιά σε γενιά, με τη διδακτική χρήση ορισμένων στοιχείων του παραδοσιακού πολιτισμού, κυρίως μάλιστα του έντεχνου λαϊκού λόγου: αινίγματα, διηγήσεις, παραδόσεις, παραμύθια¹⁷, τραγούδια και παροιμίες αποκτούν συχνά μια παρόμοια λειτουργικότητα. Ειδικά όμως οι παροιμίες, λόγω της συντομίας τους, του έμμετρου συνήθως χαρακτήρα τους¹⁸ και της ευκολίας που παρουσιάζουν στην απομνημόνευση, εξυπηρετούν συχνότερα και διαρκέστερα τις παιδαγωγικές αυτές ανάγκες.

Ο βαθμός της απήχησης που είχε το μήνυμα των παροιμιών αυτών, εποικίλλε βέβαια κατά περιπτώσεις: συνήθως η απαγγελία και η χρήση τους συνδυάζονταν με άλλα παιδαγωγικά ή και σωφρονιστικά ακόμη μέτρα, και οπωσδήποτε η διαρκής επανάληψή τους προσδιόριζε και την πρόσληψή τους, ιδίως από τα νεότερα μέλη της κοινότητας. Μπορούμε λοιπόν να μιλούμε για μια ευρύτερη παιδαγωγική διαδικασία, της οποίας μέρος μόνο –το σημαντικότερο ίσως– αποτελούν οι παροιμίες και η χρήση τους. Μια διαδικασία που σπάνια αποτελεί αντικείμενο έρευνας για την επιστημονική λαογραφία γιατί συχνά ξεφεύγει από την προσοχή συλλογών και ερευνητών.

Οι ελληνικές και οι σερβικές παροιμίες που εξετάστηκαν παραπάνω, μας εισάγουν στην πολύ σπουδαία και κρίσιμη διαδικασία της διάδοσης των δεδομένων ενός παραδοσιακού πολιτισμικού συστήματος, της μετάδοσης της παράδοσης από γενιά σε γενιά. Οι διαδικασίες αυτές δεν είναι αυτόματες, αλλά υπάγονται σε συγκεκριμένους κανόνες, όπως αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω, χρησιμοποιούν απτές μεθόδους, κυρίως μάλιστα τη μεταφορική χρήση οικείων, στον παραδοσιακό άνθρωπο, εικόνων, μέσω της αλληγορικής σημασίας των οποίων επέρχεται η μάθηση και ο σωφρονισμός. Ο παραδειγματισμός εδώ προέρχεται από τη φύση και από την ίδια την ανθρώπινη κοινωνία, στην πιο τυποποιημένη εκδοχή της.

Από τη συγκριτική μελέτη του υλικού αυτού, που μόνο ομοιότητες παρουσιάζει ως προς τις διατυπώσεις του καθώς λείπουν οι περιπτώσεις νοηματικών αντιρροπών, υποψιαζόμαστε τις διαδικασίες με τις οποίες η παράδοση περνούσε από γενιά σε γενιά, στα όρια αυτού που ονομάζουμε παραδοσιακό πολιτισμό μιας περιοχής. Διαδικασίες που, όπως διαπιστώθηκε παραπά-

σεις. Το κοινωνικό τους περιεχόμενο, Αθήνα 1980, σ. 20.

17. Πρβλ. D. Loukatos, «La proverbe dans le conte», *Λαογραφία* 22 (1965), σσ. 229-233, με πλήθος παραδειγμάτων.

18. Βλ. σχετικά τη διδακτορική διατριβή του Αρ. Ν. Δουλαβέρα, *Η έμμετρο εκφορά του νεοελληνικού παροιμιακού λόγου*, Αθήνα 1989, όπου και πολλά παραδείγματα.

νω, προσδιορίζονται από την ενδιάθετη ποιητικότητα της λαογραφίας, αυτή που διαπιστώνουμε σε κάθε έκφραση του παραδοσιακού πολιτισμού του ελληνικού, αλλά και του σερβικού λαού, αυτή που κυριαρχεί στην καθημερινότητά μας, όταν γίνεται αισθητή μέσα από τον φακό της παράδοσης.

Μπορεί τέλος να παρατηρηθεί ότι οι παροιμίες που εξετάζονται αποτελούν και κωδικοποιημένους κανόνες εθιμικού δικαίου¹⁹, φράσεις μέσα από τις οποίες προβάλλονται οι επιθυμητές σχέσεις δικαίου που πρέπει να διέπουν τις ανθρώπινες κοινωνίες. Από την άποψη αυτή, παρατηρείται και ένας ιδιαίτερος ρόλος του θείου, του υπερφυσικού παράγοντα, ο οποίος καθορίζει μεγάλο μέρος των σχέσεων αυτών και ορίζει, κατά τη λαϊκή αντίληψη, τους κανόνες του εθιμικού δικαίου. Και στην περίπτωση αυτή, κοινωνική πραγματικότητα, αντιλήψεις και παροιμίες αλληλοτροφοδοτούνται, στα πλαίσια των ελληνικών και των σερβικών παραδοσιακών κοινοτήτων, στα όρια της παράδοσης.

19. Για το φαινόμενο έχει συντάξει ειδική υπό δημοσίευση μελέτη ο καθηγητής Μ. Γ. Μερτακλής («Οι παροιμίες ως κανόνες λαϊκού δικαίου»).